

Agency Arrangeren

Speelruimte voor jongeren als changemakers

Literatuurstudie

Sebastian Abdallah
Mehmet Day
Marjolijn Distelbrink
Tarik Pehlivan
Inti Soeterik
Monique Volman

m.m.v. Nickey van den Berg, Soesja Boogaardt, Merel Driessen, Ilham el Masoudi, Sandrine Umuhire,
Marc Noom

Amsterdam, april 2023

 Studiezalen.
Onderwijs & Welzijn STUDIO
52ND
STUDIO52ND.NL OSB
AMSTERDAM
VWO - HAVO - VMBO SWAZOOM
samen leven Combiwel
buurtwerk SOCIAAL
CEMENT Hogeschool
van Amsterdam UNIVERSITEIT
VAN AMSTERDAM Verwey-
Jonker
Instituut STICHTING
ALEXANDER

Contactgegevens

info@kenniscentrumongelijkheid.nl

Sebastian Abdallah, Hogeschool van Amsterdam

s.e.abdallah@hva.nl

Monique Volman, Universiteit van Amsterdam

m.l.l.volman@uva.nl

Partnerorganisaties in het consortium:

Verwey-Jonker instituut

Marjolijn Distelbrink, senior onderzoeker

Inti Soeterik, senior onderzoeker

Mehmet Day, onderzoeker

Stichting Alexander

Tarik Pehlivan, adjunct directeur

Mamtaz Yusuf, onderzoeker

Combiwel Amsterdam

Soumia Abalhaia, jongerenwerker

Chevanne Beerendonk, jongerenwerker

Nourdin Dibi, jongerenwerker

Sociaal Cement

Thibault Gambin, projectleider en
coördinator

Coen van Heteren, directeur

Studiezalen

Nina Wendel, projectcoördinator

Studio 52nd

Fanneke Verhallen, artistiek leider

Swazoom

Sjoerd Bakker, jongerenwerker

INHOUD

INHOUD	3
1 INLEIDING	4
2 AGENCY	6
2.1 INDIVIDUELE PERSPECTIEVEN: AGENCY IS HET VORMGEVEN VAN HET EIGEN LEVEN	6
2.2 RELATIONELE EN CONTEXTUELE PERSPECTIEVEN: AGENCY ONTSTAAT IN INTERACTIE MET ANDEREN IN EEN BEPAALDE CONTEXT	7
2.3 STRUCTURELE EN TRANSFORMATIEVE PERSPECTIEVEN: AGENCY GAAT OVER BEWUSTZIJN VAN SOCIALE STRUCTUREN EN SOCIALE VERANDERING	8
2.4 INTEGRATIE VAN PERSPECTIEVEN	10
3 ARRANGEREN	13
3.1 CONTEXT: DEFICIËNTIE, TRANSITIE, INTERVENTIE.....	14
3.2 TEGENWICHT: COLLECTIEF EN DUURZAAM SPEELRUIMTE BEVORDEREN	16
<i>Arrangementen overstijgen professies, organisaties en instituties</i>	16
<i>Urban sanctuaries: duurzame plekken van hoop</i>	16
<i>Positive Youth Development en Critical Youth Studies</i>	17
3.3 METHODISCHE UITWERKINGEN	18
<i>Empowerment en agency</i>	19
<i>Talentgericht werken</i>	19
<i>Youth organizing</i>	20
<i>Jongeren op de bres tegen onrecht</i>	20
3.4 SPEELRUIMTE IN DIVERSE DOMEINEN	21
<i>Verbindingskracht, verbindingsmacht en working consensus</i>	21
<i>Voorbij het jongerenwerk</i>	23
4 CHANGEMAKING ONDERSTEUNEN	24
5 LITERATUUR	26

1 Inleiding

In het programma 'Agency arrangeren' onderzoeken we welke elementen in activiteiten voor en met jongeren (12-18 jaar) deze jongeren ondersteunen in het ontwikkelen van 'agency'. We richten ons daarbij op jongeren die in een achterstandspositie verkeren en/of anderszins kwetsbaar zijn. We kijken naar activiteiten die domeinoverstijgend zijn, dat wil zeggen dat ze verschillende levensgebieden verbinden, bijvoorbeeld school, cultuur, gezondheid. We zijn op zoek naar manieren om agency te ondersteunen, omdat het ervaren van agency bijdraagt aan zowel het persoonlijke welzijn als de maatschappelijke participatie en betrokkenheid van jongeren (Abdallah & Kaulingfreks, 2021). Bovendien hebben jongeren vaak wel ideeën over wat er beter kan in hun leven en in de samenleving, en willen ze daar ook iets aan doen, terwijl ze niet de mogelijkheden ervaren of de ruimte krijgen om daarnaar te handelen.

We denken dat de verschillende perspectieven die er in de literatuur te vinden zijn op het begrip 'agency' kunnen helpen vat te krijgen op wat er nodig is om dat handelingsvermogen te vergroten: individuele vaardigheden en het zelfvertrouwen om die in te zetten, bewustzijn van de eigen context en bredere maatschappelijke structuren, en het vermogen om samen met anderen actie te ondernemen om iets te veranderen. Tegelijkertijd vestigt het begrip agency de aandacht op het gegeven dat handelen altijd wordt mogelijk gemaakt én beperkt door de structuren waarin het plaatsvindt. Het vestigt dus tevens de aandacht op wat er op dat niveau te doen staat als we agency van jongeren willen stimuleren.

Agency is een van de lastigste begrippen van de sociale wetenschappen. Grote denkers als Bourdieu, Giddens, Bauman, hebben voorstellen gedaan voor de conceptualisering van het begrip, en vele anderen hebben zich daardoor laten inspireren, onder andere in onderzoek naar (de ontwikkeling van) jongeren. Ons doel in deze literatuurstudie is niet om recht te doen aan al die inzichten, hun onderliggende filosofieën en de nuances erin. We willen enkele relevante perspectieven op agency (van jongeren) bij elkaar brengen, om erop te kunnen voortbouwen en om onze positie te bepalen.

De tweede term in de titel van dit programma is arrangeren. Dat verwijst naar het gegeven dat agency iets is dat mensen niet 'vanzelf' hebben of tonen; het ontstaat in interacties in specifieke contexten. Dat betekent dat interacties met jongeren en omgevingen waarin jongeren zich begeven zo vormgegeven, gearrangeerd, kunnen worden dat er ruimte ontstaat voor agency. In de literatuur zijn inzichten te vinden over hoe interacties en omgevingen, waarin agency van jongeren gestimuleerd wordt, eruit zien. Ook die inzichten zullen we hier bespreken.

Wat hierna volgt is dus een pragmatische literatuurstudie, waarin we om te beginnen in hoofdstuk 2 op basis van literatuur over agency komen tot een eigen definitie van en visie op agency. In hoofdstuk 3 gaan we in op de vraag hoe omgevingen die ruimte bieden voor agency van jongeren en die de ontwikkeling van agency stimuleren, gearrangeerd kunnen worden. Tot slot brengen we in hoofdstuk 4 kort samen hoe we uit te literatuur tot een onderzoeksfocus komen voor de volgende fasen van dit programma.

Agency arrangeren tegen ongelijkheid

Dit onderzoek wordt gefinancierd en gefaciliteerd vanuit het Kenniscentrum Ongelijkheid dat zich richt op het begrijpen en bestrijden van cumulatieve ongelijkheid. Het arrangeren van agency draagt op meerdere manieren bij aan verbetering van de positie van jongeren die te maken hebben met een cumulatie van ongelijkheid.

- 1) *Om te beginnen zijn de mogelijkheden om agency uit te oefenen ongelijk verdeeld. Jongeren die opgroeien in een situatie van maatschappelijke achterstelling kunnen te maken hebben met verschillende omstandigheden die (de ontwikkeling van) hun agency beperken: een wijk met weinig positieve voorbeelden, onveiligheid, een gezin met weinig geld en andere hulpbronnen, uitsluiting vanwege een minderheidspositie, een slechte gezondheid. Dit kan vervolgens de kans op achterstand verder vergroten (SCP, 2023).*
- 2) *Jongeren worden niet evenveel aangesproken op en gestimuleerd tot het ontwikkelen van agency; waar van jongeren in het vmbo bijvoorbeeld vooral wordt gevraagd zich aan te passen, leren leerlingen in het vwo zichzelf zien als burgers die in de toekomst de samenleving gaan vormgeven (Nieuwelink, 2023; Ten Dam & Volman, 2003).*
- 3) *Jongeren die te maken hebben met beperkende omstandigheden, hebben vaak weinig inzicht in de ongelijkheid in hun omgeving, inclusief hun eigen positie daarin. Tegelijkertijd hebben ze te maken met stigma's/beelden die over hen bestaan.*
- 4) *Bovendien is de omgeving (opvoeders, scholen, organisaties, instituties) niet altijd responsief ten aanzien van de manieren waarop jongeren zich laten horen en steun zoeken om iets te doen aan die ongelijkheid.*

Deze combinaties zien wij als cumulaties van ongelijkheid; ze versterken elkaar en er zijn geen vanzelfsprekende manieren voor individuen om die te overwinnen of ontvluchten. Omgekeerd denken we dat het versterken van de agency van jongeren hen in staat stelt om de ongelijkheid waar ze in hun eigen leven en in de samenleving in bredere zin mee te maken hebben, aan te kaarten en aan te pakken. Daarom zoeken we in dit onderzoek naar vormen van responsiviteit, ondersteuning en samenwerking die agency van jongeren versterken.

2 Agency

Als er één ding is waarover men het in de literatuur eens is, dan is het dat ‘agency’ een lastig begrip is. Binnen en tussen verschillende wetenschappelijke disciplines bestaat er al decennia lang discussie over. Er is een soort basisdefinitie waar veel auteurs zich wel in kunnen vinden; het gaat om invloed kunnen uitoefenen op het eigen leven. Bij nadere invulling blijkt echter dat er uiteenlopende theoretische perspectieven zijn die ieder verschillende aspecten van agency benadrukken.

Perspectieven op agency variëren vooral in hoe ze de relatie zien tussen menselijk handelen enerzijds en de contexten, maatschappelijke structuren en sociale omgevingen waarin dat handelen zich afspeelt anderzijds. Aan het ene uiterste staat de (deterministische) visie dat het handelen van een mens volledig wordt bepaald door de beperkingen en mogelijkheden van de sociale structuren waarin iemand functioneert, en aan het andere uiterste de (voluntaristische) visie dat maatschappelijke structuren het resultaat zijn van menselijk handelen. Sociologen als Bourdieu, Giddens en Bauman hebben theorieën ontwikkeld die een uitweg zoeken uit dit ‘kip en ei’ debat, door te laten zien dat het gaat om een wisselwerking tussen structuur en agency, tussen gevormd worden door je sociale omgeving en vormgeven aan die omgeving. Maar toch wordt in elke theorie het accent anders gelegd, en dat heeft weer invloed op waarnaar gekeken wordt om agency waar te nemen, bijvoorbeeld individuele acties of maatschappelijke interacties.

Hoewel we, vanuit het doel van dit project, uiteindelijk een keuze zullen maken voor een definitie en invulling van agency, zien we ook dat elk perspectief bepaalde elementen van agency benadrukt die waardevol zijn. In deze paragraaf typeren we daarom, in grote lijnen, drie perspectieven, en destilleren daaruit elementen die we in onze benadering van agency willen meenemen.

2.1 Individuele perspectieven:

Agency is het vormgeven van het eigen leven

In benaderingen van agency vanuit de psychologie wordt de nadruk gelegd op het vermogen van mensen om zelf vorm te geven aan hun eigen leven. Een veel voorkomende definitie van agency is die van Bandura (2006): “To be an agent is to influence intentionally one’s functioning and life circumstances” (p.164). Varianten daarvan komen we ook tegen als het om jongeren gaat, bijvoorbeeld “Youth perceive and have the ability to employ their assets and aspirations to make or influence their own decisions about their lives and set their own goals, as well as to act upon those decisions in order to achieve desired outcomes” (Youthpower, z.d.). In deze definities lijkt agency een individuele capaciteit, waarover jongeren in meer of mindere mate beschikken. Het is een capaciteit die zelf weer bepaalde eigenschappen of kenmerken veronderstelt: kennis, vaardigheden en houdingen zoals een growth mind set, motivatie, zelfvertrouwen, de overtuiging dat je eigen gedrag ertoe doet. In definities die de nadruk leggen op het belang van dergelijke eigenschappen, gaat het ook vaak om het nastreven van persoonlijke doelen of het maken van eigen keuzes (Cavazzoni et al., 2022, p.1126). We noemen dit een individueel perspectief, omdat agency hier verwijst naar gedrag en kenmerken van individuen.

We onderzoeken agency en nemen mee ...

Individuele perspectieven op agency richten de blik op het gedrag van jongeren – wat doen ze om bepaalde doelen te bereiken - en op de vaardigheden, houdingen, competenties die nodig zijn om zulk gedrag te laten zien. Daarmee benoemen ze belangrijke voorwaarden voor het ervaren en uiten van agency, die we kunnen meenemen als we nadenken over agency van jongeren en hoe we dat kunnen stimuleren. Voor het uitoefenen van agency is nodig:

- dat je iets wil (intenties, motieven, doelen) (Boomkens & Metz, 2015) - dat veronderstelt dat je iets belangrijk vindt in het leven;
- dat je in staat bent om stappen te zetten om je wens of behoeften te realiseren - dat vergt kennis, vaardigheden en zelfsturend vermogen, initiatief, intelligentie.
- dat je denkt dat je het kunt - in de literatuur is dit terug te vinden onder de noemers zelfvertrouwen (Steele, 1988) en geloof in eigen kunnen ofwel *self-efficacy* (Bandura, 1986);
- dat je überhaupt het gevoel hebt dat je zelf invloed kunt hebben op je eigen leven (Rappaport, 1987), ook wel *internal locus of control* genoemd (Rotter, 1966).

2.2 Relationele en contextuele perspectieven: Agency ontstaat in interactie met anderen in een bepaalde context

In de sociologische literatuur wordt meer de nadruk gelegd op context en de invloed van sociale structuren op individueel handelen. Ook die invalshoek zien we terug in onderzoek naar jongeren: “A ‘contextual’ understanding of youth experience provides a better appreciation of how youth agency is constructed by and interfaces with social structures” (White & Wyn, 1998). Hoewel over het algemeen wel wordt onderschreven dat zaken als *self-efficacy*, zelfsturing en persoonlijke doelen stellen van belang zijn om vorm te geven aan je eigen leven, vinden deze auteurs dit een beperkt perspectief. Zij stellen dat agency geen individuele eigenschap is, maar ontstaat en tot uitdrukking komt in interactie met anderen, en dat dus de context voor een belangrijk deel bepaalt of iemand agency toont en/of ervaart. Anders gezegd: agency is geen individueel maar een relationeel en contextafhankelijk verschijnsel (bijv. Charteris & Smardon, 2018; Eteläpelto, 2013). Anderen noemen deze benadering interactioneel - omdat agency, en eigenschappen zoals zelfvertrouwen en zelfsturing zaken zijn die je niet ‘hebt’, maar die steeds in interactie met anderen tot stand komen (Collins, 2004) - of *emergen’* omdat agency iedere keer opnieuw ontstaat (of niet) in de wisselwerking tussen een individu en bepaalde omstandigheden (Muijen et al., 2018).

Met een belangrijker plaats voor het contextaspect van agency, komt enerzijds meer nadruk te liggen op het feit dat jouw situatie bepaalt of je ruimte voor agency ervaart, maar anderzijds op het feit dat agency ook betekent dat je juist niet volledig wordt bepaald door de omstandigheden waarin je verkeert. Holland et al. (1998) formuleren dat als het verschil tussen “experiencing one’s social positions as scripted” naar “making one’s way into cultural worlds as a knowledgeable and committed participant” (zie tekst op de flap). Net als in individuele perspectieven gaat agency hier dus over een houding van iemand die iets weet, kan en wil. Echter, in dit perspectief staat centraal dat mensen altijd handelen in een context die dat handelen mogelijk maakt, maar die ook weerstand biedt. Zo definiëren Biesta en Tedder (2007) agency als ‘a capacity to shape our responses to problematic situations’.

In de formulering van Holland et al. (1998) valt verder op dat agency niet alleen gaat om het vormgeven van het eigen leven, maar om participeren in een ‘culturele wereld’, waar je dus

als ‘agent’ ook iets hebt in te brengen. Dat element zien we ook in sommige benaderingen van agency van jongeren, bijvoorbeeld: “Youth agency is the desire and ability of young people to make decisions and drive change - in their own lives, in their communities, and in their larger spheres of influence” (International Youth Foundation). Dit sluit aan bij theoretische perspectieven die stellen dat agency gaat over *future-making*, manieren waarop mensen een (gewenste) toekomst vormgeven (Adam & Groves, 2007; Whyte et al., 2022). Daarmee wordt naast zaken als wil en zelfvertrouwen, voor agency nog iets anders van belang, namelijk het vermogen om je voor te stellen dat je leven er ook anders uit kan zien. In de literatuur benadrukken sommige auteurs daarom het belang van verbeeldingskracht (imagination) als element van agency (Healy, 2014; Muijen et al., 2018).

We onderzoeken agency en nemen mee ...

Relationele en contextuele perspectieven richten de blik op de omgeving van jongeren en de manier waarop die hun agency stimuleert of belemmert. Ze laten zien dat het belangrijk is om oog te hebben voor de ruimte die er voor de agency van jongeren wordt gemaakt in de interactie met concrete anderen. Ook benadrukt dit perspectief de omstandigheden van jongeren, die meer of minder agency mogelijk maken. Daarnaast komt in beeld dat agency betekent dat andere mensen en je levensomstandigheden niet volledig bepalen wie je bent en wat je kunt doen. De vaardigheden en houdingen die vanuit een individueel perspectief worden benadrukt, kun je inzetten om zelf vorm te geven aan je relaties met anderen en invloed te hebben op je sociale omstandigheden. Daarbij speelt ook verbeeldingskracht een rol.

2.3 Structurele en transformatieve perspectieven: Agency gaat over bewustzijn van sociale structuren en sociale verandering

Structurele perspectieven benadrukken dat de omstandigheden waarin mensen/jongeren agency (kunnen) tonen niet toevallig zijn. De contexten en interacties waarin agency ontstaat zijn onderdeel van sociale systemen en maatschappelijke structuren. Maatschappelijke systemen en structuren worden veelal gekenmerkt door ongelijke machtsverhoudingen, vooroordelen en processen van uitsluiting. Zo stelt Kremer-Nuvo (2020) dat agency niet als een psychologisch maar als een sociologisch concept gezien moet worden; individuen zijn niet vrij en onafhankelijk maar strijden in een sociale en politieke context met specifieke beperkingen en mogelijkheden. Auteurs die agency vanuit dit perspectief benaderen, vinden dat agency veronderstelt dat je je van deze structuren bewust bent - anders word je alsnog door je omstandigheden bepaald; een standpunt dat herinnert aan de emancipatiegedachte van Freire (1968). Zij definiëren agency bijvoorbeeld als “the power of actors to operate independently of the determining constraints of social structure” (Jary & Jary, 2000, p. 9). Sommigen vinden het pas agency als je actief je omstandigheden aan de kaak stelt of je omgeving vormgeeft; dat gaat dus verder dan het nastreven van persoonlijke doelen of invloed hebben op je eigen omstandigheden, het gaat over het nastreven van sociale verandering.

De kritisch psycholoog Holzkamp (1985) onderscheidde daarom *restrictive* en *generalized agency*. *Restrictive agency* beschrijft situaties waar het individu zich verhoudt tot de bestaande sociale structuren en deze niet uitdaagt. Het is een restrictive vorm van agency omdat hij op langere termijn iemands agency beperkt. Niet protesteren tegen slechte werkomstandigheden kan bijvoorbeeld op korte termijn gunstig zijn voor je mogelijkheden voor

agency (je verliest je baan niet), maar uiteindelijk zal het je agency beperken, door de impact op je gezondheid en welzijn. Daartegenover staat *generalized agency*, situaties waarbij een individu verandering probeert teweeg te brengen in de bestaande sociale structuren om het eigen handelingsvermogen te verbreden. Bijvoorbeeld: protesteren tegen de slechte werkomstandigheden, al betekent dat dat je agency op dat moment mogelijk wordt beperkt (problemen op werk). Agency heeft hier dus ook activisme en transformatief handelen als kenmerk.

In deze lijn staat ook Stetsenko (2019) met haar pleidooi voor *transformative agency*, waarbij het gaat om het uitdagen en veranderen van de status quo: “Inventing the future, rather than merely expecting or anticipating its ‘automatic’ arrival” (Stetsenko, 2019, p.10). Interessant voor het nadenken over agency van jongeren is de manier waarop werken aan sociale verandering hier aan individuele ontwikkeling wordt gekoppeld. Agency wordt beschreven als “people changing the world and being changed in this very process of them changing the world” (p.1). Dus mensen veranderen zelf (ontwikkelen zich) doordat ze bezig zijn iets in de wereld te veranderen.

Ook in de literatuur die specifiek gaat over jongeren vinden we benaderingen die de nadruk leggen op de onderdrukkende structuren waarbinnen jongeren leven, en die agency van jongeren zien als *changemaking* (Sukarieh & Tannock, 2015) en jongeren als *social justice activists* (Delgado & Staples, 2008). Dit raakt aan literatuur binnen *critical youth studies*, waar men, naast oog voor de mogelijkheden van jongeren, vanuit een *social justice* perspectief ook een kritische blik heeft op onrecht en beperkende omstandigheden. Ruimte bieden voor agency impliceert vanuit dit kader dat er aandacht is voor hoe de stem(men) van gemarginaliseerde jongeren een plek kunnen krijgen. Dit kan via actie en verzet, maar ook op subtielere manieren, bijvoorbeeld door dromen en verlangens te benoemen of alternatieven te creëren voor dominante maatschappelijke discoursen. Gorashi et al. (2018) noemen dit respectievelijk *delayed agency* en *agency from marginal positions*.

Tot slot benadrukken structurele en transformatieve benaderingen van agency dat tegen beperkende structuren en systemen individuele agency niet is opgewassen; sociale verandering vereist collectieve actie. Daarmee krijgt agency, naast een omgevingsgerichte aspect, ook een meer collectieve en politieke lading (Sannino, 2022; Vianna & Stetsenko, 2011).

We onderzoeken agency en nemen mee ...

Structurele en transformatieve perspectieven op agency vestigen er de aandacht op dat, om agency van jongeren te begrijpen, het van belang is om kritisch te kijken naar de structurele aspecten van de context waarin jongeren opgroeien. Biedt die context mogelijkheden om agency uit te oefenen, of spelen er zaken (zoals discriminatie, armoede, uitsluiting, onderschatting) die de agency van jongeren juist beperken? Ze benadrukken ook het belang van bewustzijn van die context en van actie om beperkende omstandigheden te veranderen, groot of klein. Dat laatste vraagt om gezamenlijk handelen, collectieve actie. De verbeeldingskracht die in het relationele en contextuele perspectief belangrijk wordt gevonden, heeft hier niet alleen betrekking op de eigen omstandigheden (je voorstellen dat je leven er ander uit kan zien) maar gaat over een rechtvaardiger toekomst voor de samenleving: de wereld zou er anders uit kunnen zien.

2.4 Integratie van perspectieven

In ons onderzoek naar de agency van jongeren, en hoe die ondersteund en gestimuleerd kan worden, nemen we inzichten uit alle drie de beschreven perspectieven mee. Daarin zijn we niet de enigen. Veel auteurs hebben er al voor gepleit om oog te hebben voor zowel de individuele als de relationele en sociale aspecten van agency, en vooral te onderzoeken hoe deze op elkaar inwerken (bijv. Eteläpelto et al., 2013). Structurele perspectieven laten bijvoorbeeld zien dat je, ook als je goed bezig bent met je eigen doelen, met initiatief nemen en jezelf sturen, er tegenaan kunt lopen dat dat niet genoeg is, omdat sociale structuren invloed uitoefenen op jouw mogelijkheden. Transformatieve benaderingen analyseren hoe je door te proberen (samen) in de wereld iets te veranderen, ook zelf verandert (Stetsenko, 2019); om iets in de wereld te veranderen heb je kennis en vaardigheden nodig die je dus moet ontwikkelen en daardoor leer je; je moet met anderen samenwerken en daardoor leer je jezelf beter kennen; je neemt initiatief en daardoor wordt je zelfverzekerder enz.

Komt het nastreven van je eigen doelen, je omgeving meer naar je hand zetten en sociale actie gericht op verandering dan uiteindelijk allemaal op hetzelfde neer? Nee, dat is niet wat we uit de literatuur halen. Wel concluderen we dat agency veel verschillende verschijningsvormen heeft die tegelijkertijd aanwezig kunnen zijn en elkaar ook kunnen beïnvloeden. We denken dat het dan ook zinnig is om een categorisering aan te brengen. Daarvoor sluiten we aan bij een indeling in vier soorten agency die is voorgesteld door Lister (2004).

Figuur: Forms of agency exercised by people in poverty
Gebaseerd op Figure 6.1 in Lister (2004)

De taxonomie die Lister (2004, 2015) voorstelt is een kwadrant met twee assen: persoonlijk vs. politiek (of individueel vs. collectief), en alledaags vs. strategisch. Hieronder lichten we de vier categorieën toe.

De twee eerst besproken categorieën zijn, omdat ze meer strategisch zijn, vaak het makkelijkst te herkennen als agency volgens de perspectieven die we hiervoor hebben besproken.

- **Getting out.** Dit is de persoonlijke (of individuele) strategische categorie. Het gaat bij deze categorie om het verbeteren van je eigen omstandigheden, vaak binnen algemeen geldende

normen en regels. Mensen zoeken manieren van omgaan met uitdagingen die hun leven moeilijk maken.

- **Getting organized.** Dit is de politieke (of collectieve) strategische categorie. Hier gaat het om het zoeken naar verbetering voor jezelf en een groep waarmee je je identificeert. Mensen proberen verandering teweeg te brengen door zich collectief te organiseren. Dit kan zich uiten in politieke activiteiten en activisme, maar bestaat ook in subtielere verschijningsvormen. Dit komt overeen met het transformatieve agency perspectief.

De twee andere, meer alledaagse vormen, worden vaak niet erkend als agency, omdat ze vanwege het alledaagse zo vanzelfsprekend lijken.

- **Getting by.** Deze categorie betreft het alledaagse persoonlijke kwadrant. Alles wat mensen in het dagelijkse leven doen om het hoofd boven water te houden valt hier te plaatsen. In situaties van armoede gaat het bijvoorbeeld om middelen delen, uitgaven verminderen, stress- en schaamtemanagement. Dit is een vorm van agency die mensen emotioneel en fysiek veel kost (denk aan continue aanwezigheid van onzekerheid, ongerustheid, angst en schaamte). De handelingen lijken alledaags, maar het zijn bewuste strategieën en actieve processen. Aandacht voor dit type agency maakt het mogelijk om de kracht en vermogens van mensen in hun context te erkennen en daarmee een deficitbenadering te vermijden. Aandacht voor dit type agency helpt om zowel de keuzes die mensen maken als de kwetsbaarheden die hun pogingen om hun situatie te verbeteren kunnen ondermijnen, beter te begrijpen (Lister, 2015).
- **Getting back at.** Deze categorie agency is alledaags en politiek (collectief). Naast het nastreven van persoonlijke doelen wordt er tegelijkertijd een signaal afgegeven van verzet tegen machtsongelijkheid. Het gaat bijvoorbeeld om regels niet nakomen, manipuleren, liegen, informatie verbergen en niet geregistreerd werk verrichten. Deze vorm van agency betreft praktische manieren om in een achtergestelde positie te overleven, maar ook meer naar buiten gericht verzet. Het verschil met 'getting organized' is dat het laatste meer formeel en institutioneel georiënteerd is. 'Getting back at' is informeler, symbolisch en meer relationeel gericht. De boodschap die uit dit type agency spreekt is "ik pik het niet meer".

Deze taxonomie maakt het mogelijk om verschillend type handelingen, en ook handelingen die vanwege hun alledaagsheid niet zo gauw als agency uitgelegd worden, toch als agency te herkennen. Ook gedrag dat doorgaans als niet legitiem of onacceptabel wordt beschouwd kan volgens deze taxonomie als vorm van agency gezien worden, in de zin van opkomen voor jezelf. Tegelijkertijd kan deze taxonomie functioneren als spiegel die ons laat reflecteren op wat we als 'normaal' beschouwen. In het vervolg van dit onderzoek willen nagaan welke van deze typen agency we tegenkomen in initiatieven voor jongeren, en ook de vraag stellen of deze typen van toepassing zijn op jongeren, of aanvulling of een net andere invulling behoeven.

Agency omschreven

De verschillende perspectieven in deze verkenning integrerend, zien we in dit onderzoek agency als een gelaagd begrip dat betrekking heeft op persoon, gedrag, interactie en omgeving. Agency betreft het zelfvertrouwen en vermogen om deel uit te maken van de wereld (persoon), het daadwerkelijke initiatief nemen om dit ook te doen (gedrag & interactie), het zich bewust zijn van contexten en structuren die de vermogens en het initiatief belemmeren en bevorderen, en ondersteuning weten te vinden om die contexten te verbeteren (omgeving).

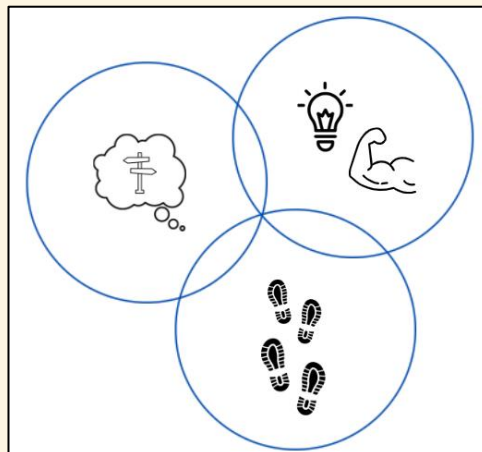
In dit onderzoek praten we ook met jongeren over agency. Hieronder laten we zien hoe we het onderwerp bij jongeren hebben geïntroduceerd, waarbij we recht probeerden te doen aan verschillende perspectieven en dimensies.

Agency Arrangeren – een beknopte uitleg voor jongeren

In dit onderzoek onderzoeken we *agency*. Dat is een overkoepelend woord voor het gevoel, het vertrouwen en de actie, dat jij zelf dingen kan veranderen in hoe jouw leven er uit ziet en kan komen te zien. Het bestaat uit een aantal onderdelen:

- Het begint bij een idee of wens, dat jij graag (anders) zou willen in je leven of wie je wilt zijn. Dat kan over jou alleen gaan, maar ook over grotere dingen in de samenleving, zoals klimaat of gelijkheid.
- Daarnaast heb jij het vertrouwen, maar ook de (zelf)kennis en skills om dichterbij jouw wens/idee te komen.
- Uiteindelijk zet je actief stappen om dichterbij je doel te komen. Dit kan je alleen doen, maar ook samen met anderen.

Samen gaan we onderzoeken hoe [*bijv. Studiezalen*] jongeren ondersteunt om zich sterker te voelen zodat zij deze stappen in hun leven willen en kunnen zetten. En ook wat daarbij wel goed werkt, en misschien minder goed werkt.

Uiteindelijk hebben jongeren ons geholpen om een vertaling te vinden voor agency: 'Bedoelen jullie veranderkracht?' Andere jongeren gaven echter aan dat ze de term 'verandering' wat negatief vonden ("alsof het nog niet goed is"), terwijl het soms (vooral op individueel niveau) niet zozeer gaat om anders worden, maar meer om groei of versterking.

3 Arrangeren

Agency is dus geen kwestie van 'je hebt het of je hebt het niet', maar ontstaat steeds in een bepaalde situatie, of niet. Dat wil niet zeggen dat het puur toeval is wanneer iemand agency ervaart of toont. Sommige situaties bieden meer ruimte voor agency dan andere. Ook kunnen kwaliteiten die nodig zijn om in een bepaalde situatie agency te ervaren en tonen, zoals zelfvertrouwen, initiatief, vaardigheden, en het gevoel dat jouw handelen ertoe doet, wel degelijk onderdeel van iemands mindset en repertoire worden, waardoor agency uitoefenen vanzelfsprekender wordt. In de literatuur zijn allerlei inzichten te vinden over hoe jongeren agency kunnen ontwikkelen en hoe het gestimuleerd kan worden - door situaties te creëren die uitnodigen tot of ruimte bieden aan agency. We noemen dat hier 'agency arrangeren'. Die inzichten vind je niet altijd onder de noemer 'agency'. In het jongerenwerk gaat het bijvoorbeeld over 'empowerment' van jongeren en in het onderwijs ontstaat de laatste tijd aandacht voor 'student voice'. In dit hoofdstuk bespreken we (kenmerken van) arrangementen die jongeren uitnodigen om agency uit te oefenen en te ontwikkelen.

In 3.1 schetsen we eerst de professionele en maatschappelijke context van ons programma, waarin denken over jongeren in termen van deficiëntie, transitie en interventies dominant is, en laten we de beperkingen van dit dominante gedachtegoed zien. In paragraaf 3.2 positioneren we het denken en werken vanuit arrangementen als tegenwicht voor die beperkingen. Daarna geven we in 3.3 enkele belangrijke methodische uitwerkingen van arrangerend werken. Dit geeft een indruk van hoe verschillende type arrangementen kunnen bijdragen aan verschillende soorten agency van jongeren. In 3.4 sluiten we af met wat er in Nederland (en Vlaanderen) bekend is als het gaat om praktijken en onderbouwing van agency arrangeren. Samengenomen hopen we zo perspectief bieden op het werken met kinderen, tieners en jongeren in situaties van cumulatieve ongelijkheid en hoe we dat nader kunnen onderzoeken.

Gedeelde bronnen voor onderwijs, hulpverlening, en jongerenwerk

In dit hoofdstuk maken we veel gebruik van inzichten over arrangementen in het buurtwerk en jongerenwerk. Dat kan een eenzijdige invalshoek lijken voor de brede ambitie die we hebben om domeinoverstijgend te leren over het arrangeren van agency. Maar werelden die gescheiden lijken zijn niet altijd zo geweest (vgl. Geertsema & Spierts, 2019). In verschillende perioden hebben onderwijs, hulpverlening, welzijnswerk en jongerenwerk zich verschillend tot elkaar verhouden. Ook vandaag is er de wens en zijn er concrete praktijken van samenwerking en overlap in werkzaamheden.

Voorbeelden van denkers die zowel het onderwijs als het sociale domein hebben voorzien van bekrachtiging en inspiratie zijn John Dewey en zijn ervaringsleren, de pedagogiek van de onderdrukten van Paulo Freire, het relationeel leren van Martin Buber, morele ontwikkeling van Hannah Arendt. Ook recenter zet die invloed door: Gert Biesta met o.a. zijn pleidooi voor ‘onderwijs als risico’, Micha de Winter over de pedagogische infrastructuur, bell hooks over leren als emancipatie, Parker Palmer over de ontwikkeling van professionele moed, en Howard Gardner die Plato’s brede leeropvatting met de begrippen waarheid, schoonheid en goedheid actualiseerde. Deze gedeelde inspiratiebronnen bieden aanknopingspunten voor hoe verschillende professies en werkgebieden van elkaar kunnen leren en lenen ten behoeve van de bevordering van agency van hun jonge deelnemers.

3.1 Context: Deficiëntie, transitie, interventie

De maatschappelijke en professionele context van ons initiatief zien we als gekenmerkt door onevenredige en onevenwichtige aandacht voor deficiënties van jongeren, de illusie van ‘tijdelijkheid’ van jeugd, en door een overtuiging dat ‘interventies’ de deficiënties kunnen verhelpen, wegwerken of oplossen. Deze zienswijzen zijn beperkend en problematisch, en zijn toe aan grondige herziening.

Het **deficiëntiedenken** betreft het uitgaan van problemen en gebreken van mensen met wie professionals werken. Het is goed om problemen van mensen te erkennen, vooral als mensen erdoor overweldigd (lijken te) worden. Het problematische hieraan is dat kinderen en jongeren te makkelijk gelijkgesteld worden aan hun problemen (of zelfs een probleem *zijn*), dat dit een te eenzijdige benadering is, en dat dit zelfs de problemen van mensen kan verergeren (Delgado, 2017; Krumer-Nevo, 2020; Spierts et al, 2017). Een ander probleem van het deficiëntiedenken is dat betrokkenen de oplossing te zeer zoeken in het beheersen en aanpassen van gedrag en in disciplinerend optreden. Onderwijs, hulpverlening en welzijnswerk opereren allen in de spanning tussen empowerend en disciplinerend werk. Beide zouden in het belang van de mensen zijn met wie begeleidende professionals werken. Maar daarbij kunnen belangen

van de werkgevende organisaties en subsidieverstrekken overheid iets te vanzelfsprekend de boventoon voeren. De nadruk op controle en disciplineren kan dan doorslaan (Spierts, 2014). We kunnen daarom stellen dat de empowerende kant van het spectrum waarop pedagogische professionals opereren meer bescherming en koestering nodig heeft, aangezien het kwetsbaar is en sneller het onderspit delft tegen andere belangen.

Het **transitiedenken** zit doorgaans zo diep in het pedagogisch en agogisch werk dat het vaak niet als specifiek perspectief wordt gezien maar als een 'normale' manier van kijken naar opgroeien. Het gaat om het ontwikkelingspsychologisch perspectief dat jong zijn als een 'fase' ziet, en waarin jong zijn in dienst staat van volwassen worden. Van dit perspectief hebben we veel geleerd over hoe tieners en jongeren veilig kunnen opgroeien; dat ze bescherming, sturing en actieve inbreng van volwassenen nodig hebben. Echter, samengenomen met het deficiëntieperspectief ontstaat hier bij volwassenen de neiging om het leven van minderjarigen over te nemen. Ze komen in een permanente 'wachtkamer' en mogen pas naar buiten als ze achttien worden. In internationale literatuur wordt dit *waithood* (Honwana, 2014; Singerman, 2007) genoemd, een uitgesteld leven. Dit begrip is vooral gebaseerd op onderzoek in Afrika, het Midden-Oosten en India maar is in zekere zin ook steeds meer van toepassing in westerse context. De houding waarmee volwassenen het zich permitteren om kinderen, tieners en jongeren minder serieus te nemen, heet internationaal *adulthood* (Corney et al., 2022; Delgado, 2018; Delgado & Staples, 2008), analoog aan andere onderdrukkende structuren als seksisme, racisme en klassisme. Het transitiedenken stapt te makkelijk over het jong zijn heen. Natuurlijk is ieder kind maar tijdelijk jong, maar het fenomeen jeugd is een permanent onderdeel van de samenleving. Vaak ligt er veel nadruk op de tijdelijkheid van jong zijn, waardoor duurzame inbedding van de aanwezigheid en bijdrage van jongeren te weinig aandacht krijgt. Verder heeft het transitiedenken weinig aandacht voor de creatieve en creërende vermogens van jonge mensen, en de waardevolle bijdrage die ze leveren. Jongeren zijn in hun eigen dynamiek en creatieve processen lang niet altijd bezig met volwassen worden, maar voelen door de houding van volwassenen wel voortdurend dat ze 'er nog niet zijn'.

Het **interventiedenken** en **projectmatig werken** hebben voordelen, zoals focus, afbakening van inspanningen en werkgebied, en systematiek. Nadelen zijn dat kwesties, problemen en uitdagingen te zeer in isolement en niet genoeg in samenhang worden benaderd, dat de illusie van de 'maakbaarheid' van situaties (en de samenleving) in stand wordt gehouden, en dat er te veel nadruk komt op de korte termijn. Het staat haaks op het idee dat er 'moerassige vraagstukken' (Schön, 1983) zijn die niet eenvoudig beantwoord of opgelost kunnen worden. Van 'bovenaf' bekeken, of van veraf, lijken ze misschien 'aangepakt' te kunnen worden, maar wie zich in de 'lage landen' begeeft (dat wil zeggen, er dagelijks middenin zit), merkt hoe taai ze zijn. De filosoof Harry Kunneman, noemt het 'trage vragen' (Kunneman, 2015; Robbesom, 2017). Er is geen 'quick fix' mogelijk (vgl. Sennett, 2008).

Gezien de problemen en gebreken die het denken in termen van deficiëntie, transitie en interventies met zich meebrengt, is het belangrijk te onderzoeken welke alternatieve benaderingen er zijn. Dat is hard nodig in situaties waarbij kinderen, tieners, jongeren in cumulatieve achterstand verkeren.

3.2 Tegenwicht: Collectief en duurzaam speelruimte bevorderen

Arrangementen overstijgen professies, organisaties en instituties

Een belangrijk voorbeeld van het denken in arrangementen is Micha de Winters (2011) uitwerking van een pedagogische civil society. Zijn idee daarbij is dat verschillende actoren (professionals, organisaties, buurtbewoners) samen bijdrage aan een positief pedagogisch klimaat. Dit kan een belangrijk tegenwicht bieden tegen het dominante deficiëntie- en interventiedenken en projectmatig werken.

Marcel Spierts (2014), onderzoeker van sociale beroepen, beschrijft in zijn boek 'Stille krachten van de verzorgingsstaat' een logica van activeren van sociaal-culturele professionals. Die logica is gestoeld op empowerment en het denken in krachten en kansen. Het bestaat uit vijf componenten: 1) aansluiten & afstemmen, 2) empowerment, 3) partnerschap, 4) arrangeren en ensceneren, en 5) verbinden. Arrangeren en ensceneren is volgens Spierts een dynamische interactie tussen professional en deelnemers waarbij ze samen inhoud en vorm bepalen, en geregeld met elkaar evalueren en bijstellen. Elke activiteit en elk programma heeft eigen verhoudingen tussen structuur en openheid. Die hangen sterk samen met de behoeften van deelnemers. Een goed arrangement voelt voor deelnemers natuurlijk, meestal informeel, en vanzelfsprekend (zie Spierts, 2014, p. 166).

William Stephens (2021) onderzocht weerbaarheid tegen gewelddadig extremisme onder jongeren in Nederland, België en het Verenigd Koninkrijk. Zijn proefschrift heet 'Arranging resilience.' Daarmee benadrukt hij dat weerbaarheid als eigenschap van een individu van beperkte betekenis is, vooral wanneer meerdere krachten op het individu inspelen. Hij laat zien dat omgevingen belangrijk zijn waarin weerbaarheid geoefend en gekoesterd wordt. Mede geïnspireerd op zijn benadering (en titel) kwamen we op 'agency arrangeren'. We vragen ons af hoe omgevingen ingericht, vormgegeven, gearrangeerd moeten worden om agency van tieners en jongeren tot uiting te brengen. We zijn daarbij in het bijzonder nieuwsgierig naar transformatieve agency; arrangementen die jongeren uitnodigen, uitdagen, verleiden tot het werken aan zowel hun eigen vaardigheden en kennis, als het 'bewerken' van de wereld.

Urban sanctuaries: duurzame plekken van hoop

Het boek 'Urban sanctuaries' (McLaughlin, Irby, & Langman, 1994) beschrijft buurtorganisaties en individuele professionals in de Verenigde Staten en hoe ze ruimte voor jongeren creëren om zich tegen de verdrukking in te ontwikkelen, en ook een positieve invloed te zijn in en voor hun buurt. Het onderzoek is al wat ouder maar de moeite waard om aandacht te geven omdat nieuwer werk veelal deze inzichten bevestigt. Ze hebben een familiesfeer, mogelijkheden om actief mee te doen aan uitdagende activiteiten, ze werken toe naar concrete uitvoering en vaak een soort optreden voor de buitenwereld, ze sluiten aan bij de leefwereld van jongeren en zien hen als een positieve bron van inspiratie en kracht, niet als probleem dat beheerst moet worden. De begeleiders zijn flexibel, meebewegend, lokaal verankerd, werken ontwikkelingsgericht in intensieve relaties, en zorgen dat hun boodschap van hoop landt, ook bij tieners die zo'n boodschap normaal niet te horen krijgen.

De onderzoekers stellen dat deze professionals (en vrijwilligers) geheel of gedeeltelijk buiten conventionele beleidskaders werkten, om het systeem heen manoeuvrerden, om belangrijke resultaten met hun deelnemers te bereiken. Dat brengt spanning met zich mee om zichzelf volgens formele categorieën te bewijzen (en geld te blijven ontvangen), terwijl ze zich in de praktijk en naar de jongeren toe al bewijzen. Belangrijk verschil met gevestigde institutionele belangen en de bureaucratische procedures die ermee gemoeid gingen, was de afwezigheid van

een deficiëntieperspectief waarbij jongeren vooral hulpbehoevend zouden zijn en beheerst moesten worden.

Positive Youth Development en Critical Youth Studies

Zo'n vijftientig jaar later ziet Melvin Delgado (2017) dat individualiserende, deficiëntiegebaseerde en therapiegeoriënteerde benaderingen helaas slechts dominant zijn geworden. Het isoleren van jongeren in eenzame behandeltrajecten, het benadrukken van cognitieve intelligentie waarbij andere typen talent irrelevant gemaakt worden, en dus nauwelijks tot bloei kunnen komen (zie Abdallah, Kooijmans, & Sonneveld, 2016), en de illusie dat problemen 'aangepakt' kunnen worden met gerichte (gefragmenteerde) aandacht, verergeren de benarde situatie van veel tieners en jongeren. Het is een logica die *bijdraagt* aan cumulatieve ongelijkheid.

Delgado stelt daar tegenover de logica van youth community practitioners. Zij werken gemeenschapsgericht, holistisch, asset-based en empowerment-georiënteerd. Ze bewegen zich in buurten en kennen die. Ze isoleren jongeren niet in eenzame trajecten waarvoor ze de 'kracht' zouden hebben (een illusoir krachtdenken dat het nog steeds aanwezige deficiëntieperspectief vormt), maar nemen jongeren op in grotere gehelen. Deelnemers ervaren vaak eerder kracht in erkend en verbonden zijn dan in individuele trajecten.

Deze logica is gebaseerd op twee 'schools of thought'. De eerste is Positive Youth Development dat in reactie op het deficiëntie- en transitiedenken ontwikkeld is. Hierin worden meer de krachten, kwaliteiten en mogelijkheden van jongeren benadrukt als uitgangspunt. Creatief en kritisch denken van jongeren krijgt een expliciete nadruk. Toch was dit een tamelijk gedepoliteerde school van denken (Sukarieh & Tannock, 2015). Er was weinig aandacht voor macht, onderdrukking en marginalisering. Ook bijvoorbeeld hoe de empowerment van (etnische) minderheden werkt bleef onderbelicht.

Onderzoekers die dit juist wel van belang vinden, doen een beroep op Critical Youth Studies en combineren dit met Positive Youth Studies (Gonzalez, et al., 2020). Interessant voor ons aan Delgado's werk (2018, p. 46) zijn de ingrediënten die hij samenbrengt in een perspectief:

- Een positief uitgangspunt voor mogelijkheden van jongeren
- Een kritische blik op onrecht en beperkingen; het betrekken van een social justice perspectief.
- Aandacht voor hoe de stem(men) van gemarginaliseerde jongeren een plek kunnen krijgen.
- Aandacht voor praxis en agency

Jongeren in achterstandsposities noemt hij liever gemarginaliseerd dan bijvoorbeeld kwetsbaar. Bij 'kwetsbaar' lijkt het te zeer te gaan om een eigenschap die jongeren zelf hebben, terwijl 'gemarginaliseerd' impliceert dat er een context is die marginaliseert. In kritische jeugdstudies kun je agency eigenlijk alleen goed onderzoeken in relatie tot maatschappelijke structuren. "The personal agency of low-income youth of color is at best a mirage when these structural contradictions are overlooked or ignored. Social justice youth community practice can increase agency by providing the space for praxis" (Delgado, 2018, p. 63).

Delgado bouwt hier voort op het werk van Paulo Freire (1968) die in zowel het onderwijs als in buurtgericht werk de praxis (en dus agency) van deelnemers onderzocht. Met *praxis* benadrukt hij dat reflectie, theorie en actie onlosmakelijk verweven zijn. Theorie zonder actie is ijdele praat, verbalisme. Actie zonder theorie is naïef activisme. Actie en theorie komen

tot leven door reflectie. En reflectie is meestal geen solitaire activiteit, het komt op gang in dialoog met anderen.

- Reflectie: welke activiteiten bevorderen nadenken over en bewustzijn van eigen positie en trajectory (ontwikkelingsmogelijkheden)?
- Theorie: welke kennis hebben jongeren en ontwikkelen ze over eigen positie en (on)mogelijkheden?
- Actie: welke handelingsmogelijkheden zien jongeren voor zichzelf? Zit daar ontwikkeling in? Welke acties ondernemen ze daadwerkelijk en welke niet? Waarom?

Een perspectief dat zo omvattend jongeren betreft moet aansluiten bij de beleving van en relevant zijn voor deelnemers. Het is dan belangrijk te reflecteren op fouten en tekortkomingen in bestaande zienswijzen. Jeugdonderzoeker Femke Kaulingfreks (2017) laat bijvoorbeeld in haar boek 'Straatpolitiek' zien dat jongeren niet *ongeïnteresseerd* zijn in politiek maar hun belangstelling *anders* vormgeven en uiten. Het project 'Bibliotheek van Tussenverhalen' is een pleidooi om jongeren op hun voorwaarden en manieren tot expressie te laten komen, over hun eigen leven, en over kwesties in de samenleving (Abdallah, Ponzoni, & Prins, 2022). Daarbij en in hun leven in het algemeen zijn kunst en culturele expressie van groot belang (Abdallah en Kaulingfreks 2021; Delgado, 2018; Kooijmans, 2016; Sieckelink & Kaulingfreks, 2022).

Samengevat kan een perspectief van agency arrangeren een tegenwicht bieden tegen de denkfouten en gebreken van dominante perspectieven op jongeren en hun ondersteuning. Dat bestaat uit de volgende ingrediënten.

- Het zijn arrangementen die niet professies of institutionele realiteiten als uitgangspunt nemen maar kwesties in de samenleving en de beleving van jongeren.
- Het zijn 'refuges' of 'sanctuaries' met een zekere stabiliteit en continuïteit waar jongeren hoop vinden. Jongeren kunnen erop rekenen, ze kunnen er terecht.
- Het zijn plekken/situaties waar volwassenen jongeren positief en ontwikkelingsgericht benaderen, vooral jongeren die elders te maken hebben met uitsluiting, marginalisering en achterstelling.
- Er is expliciete aandacht voor sociale rechtvaardigheid en de situaties/mechanismen/etc. die dat belemmeren.
- Jongeren zijn uitdrukkelijk geen 'object van interventie' maar mede-makers van hun leven en hun leef- en leeromgevingen (zie aan het einde van de volgende paragraaf ook Biesta over 'subjectificatie'). Hierbij is aandacht voor creatieve en creërende vermogens die voor jongeren aantrekkelijk en relevant zijn. Jongeren zijn betrokken bij de reflectie, theorie en actie van het initiatief waaraan ze deelnemen.

3.3 Methodische uitwerkingen

In Nederland komt een dergelijk perspectief voor de ontwikkeling van (transformatieve) agency langzaam tot stand. De bijbehorende praktijken zijn nog weinig systematisch gedocumenteerd. We richten ons hier op een drietal documentaties die vooral het jongerenwerk als empirie nemen. Het gaat om de talentgerichte benadering (Abdallah et al., 2016), de verschijningsvormen van 'youth organizing' (Awad, Manders, Metz, Todorovic, & Sonneveld, 2018; Awad, Metz, Koops, & Sonneveld, 2017) en het Vlaamse boek 'Get up stand up' (Van Bouchaute et al., 2022) dat ook met Nederlandse voorbeelden werkt.

Empowerment en agency

Over empowerment, agency, de overlap en onderlinge relatie is veel geschreven (Boomkens, 2020). Gedeeltelijk hebben ze een verschillende ontstaansgeschiedenis met verschillende (theoretische) doeleinden. Gedeeltelijk hebben ze binnen verschillende werksoorten een plek gekregen. Zo is empowerment gebruikelijker in sociaalwerkberoepen en heeft agency in het onderwijs voet aan de grond gekregen. Gaandeweg zijn de achterliggende gedachten naar elkaar toe gegroeid en zijn onderzoekers van het een ook het ander gaan bestuderen. Het is hier niet ons doel om deze concepten filosofisch-theoretisch te behandelen. We zien ze als complementaire begrippen met ieder een eigen nadruk vanwege de manier waarop onderzoekers ze verbonden hebben aan praktijken. We volgen anderen die empowerment omschrijven als het proces van agency verwerven, een proces van zelfversterking waarmee mensen, organisaties en gemeenschappen (meer) eigenaar worden over hun eigen leven (Nijland, Boomkens, Metz 2016; Rappaport, 1987). We houden daarbij wel vast aan het idee dat agency tot uiting komt in interactie met anderen, en in wisselwerking met omgevingen. We willen het statische idee vermijden dat agency een eigenschap is die mensen 'hebben' (zie 2.2). Het arrangeren is cruciaal voor het tot zijn recht komen van agency.

Talentgericht werken

Het boek 'Talentgericht werken' (Abdallah et al., 2016) heeft een breed en sociaal georiënteerd perspectief op ontwikkeling. Dat wil zeggen dat talent gepaard gaat met interesse, oefening en concrete mogelijkheden en netwerken om tot oefening te komen. Dat staat haaks op ideeën van talenten als aangeboren gaven en uitmuntende prestaties. De subtitel van het boek is 'ontwikkelwerk, erkenningswerk, verbindingswerk.' Het **ontwikkelwerk** gaat om het werk in direct contact met deelnemers. Het creëren van mogelijkheden waarin deelnemers hun interesses kunnen verkennen, met hun mogelijkheden experimenteren, en hun kwaliteiten kunnen ontwikkelen. **Erkenningswerk** is de inspanning om de omgeving van jongeren (familie, vrienden, netwerk, instellingen) te betrekken; erkenning te creëren voor diverse soorten talent en werken aan openheid om bij te dragen voor de potenties van de jongeren. **Verbindingswerk** gaat een stap verder: het creëren van concrete mogelijkheden in de samenleving om talenten te oefenen en te benutten. Het werken aan eigen ontwikkeling kan dus niet binnen sociaalwerksettings blijven; het wordt 'echt' als jongeren er iets mee kunnen waar het voor hen telt.

De talentgerichte benadering stoelt op drie bekende pijlers in het sociaal werk (hoofdstuk 3): empowermentgedachtegoed, ervaringsleren, en (iets nieuwer) *deliberate practice*. Hiermee heeft de benadering erkenning voor aanwezige kwaliteiten, aandacht voor kwetsbaarheid, de beleving van deelnemers, de inbedding in sociale mogelijkheden en beperkingen, en doordachte ondersteuningsprocessen. Deel II van het boek (hoofdstuk 5 – 9) bevat de praktische handelingsvormen van de benadering (Abdallah, et al, 2016, p. 90):

- **aansluiten** bij de beleving en behoeften van deelnemers;
- **aanwakkeren** van interesses en nieuwsgierigheid;
- verduurzamen van deelname door **aanmoedigen** en temperen;
- bevorderen van bewustwording van vooruitgang door het **bijzonder maken** van prestaties;
- **verbinden** van jongeren en hun talenten met hun omgeving.

De talentgerichte benadering verbindt het individuele en het relationele en contextuele perspectief op agency (2.1 en 2.2).

Youth organizing

In het jongerenwerk is Youth Organizing een benadering die goed aansluit bij agency arrangeren vanuit een relationeel en contextueel perspectief (zie 2.2), omdat hier nadrukkelijk ruimte wordt gemaakt voor de stem en inbreng van jongeren om mee te beslissen, en omdat gezamenlijkheid hier een rol speelt. Het individuele perspectief (2.1) heeft ook een plek maar staat eerder in dienst van het relationele en contextuele. “Youth Organizing is een specifieke methodiek van het jongerenwerk die jongeren uitnodigt, activeert, motiveert en ondersteunt om zelfstandig initiatieven te nemen, vorm te geven, uit te voeren en te onderhouden. Het is ook wel bekend als het versterken van het zelforganiserend vermogen van jongeren. Kenmerkend voor Youth Organizing is dat het jongeren uitnodigt om initiatief te nemen, regie te hebben over en verantwoordelijkheid te dragen voor initiatieven, en ten slotte te zorgen voor de praktische realisatie ervan. [...] Initiatieven van jongeren lopen uiteen van het maken van radioprogramma’s, het organiseren van een voetbaltoernooi of buurtfeest tot het verzorgen van een ontbijt voor ouderen’ (Awad, et al., 2018, p. 5).

Youth organizing kan zo bijdragen aan bij de agency-categorie ‘getting organized’ die Lister (2004) onderscheidt. Dat is niet per definitie het geval, want jongereninitiatieven kunnen zich ook richten op plezier en ontmoeting zonder dat het expliciet als doel heeft om onrecht tegen te gaan. Het is niet onze bedoeling om een scherpe lijn te trekken tussen plezier en ontmoeting enerzijds en sociale rechtvaardigheid anderzijds. Ze kunnen immers in elkaars verlengde liggen. Toch kunnen we spreken van gradaties van onderscheiding waarbij verschillende functies van jongereninitiatieven meer aandacht krijgen of de overhand hebben. Daarom stappen we nu over op een type praktijken dat zich explicieter richt op politisering; het publiek aangaan van een verbeterproces van de kwaliteit van leven voor groepen mensen.

Jongeren op de bres tegen onrecht

Dit is de subtitel van het Vlaamse boek ‘Get up Stand up’ (Van Bouchaute et al., 2022). Het laat zien dat jongeren zich zeer betrokken voelen bij allerlei maatschappelijke kwesties en dat ze zich daar op eigen manieren over uitspreken en actie ondernemen. De benadering verbindt het relationele en contextuele perspectief met het structurele en transformatieve perspectief op agency (zie 2.2 en 2.3). Het individuele perspectief (2.1) staat weer in dienst van deze perspectieven.

Het gaat in op de bevooroordeelde manieren waarop volwassenen groepen jongeren soms neerzetten. De media ondersteunt hen daarbij waardoor het beeld soms zeer hardnekkig wordt. Voorbeelden zijn het idee dat jongeren die elkaar in de buurt ontmoeten overlastbezorgers zijn of zelfs drugsverslaafden. Of dat ze risico lopen op vormen van ‘radicalisering’ met als voorgestelde oplossing dat ze ‘gederadiciseerd’ moeten worden.

Als soorten onrecht komen politiek, cultureel en economisch onrecht voorbij (p. 27). Bij meerdere van deze kwesties is politisering een ‘omkering’ van een gangbaar of dominant perspectief. Jongeren zijn niet overlastbezorgers maar buurtbewoners die gebruik maken van de openbare ruimte. Ze zijn geen drugsverslaafden maar enkelen onder hen maken recreatief gebruik van middelen, die overigens doorgaans gedoogd zijn. Ze zijn geen radicaliserende bedreiging maar maken zich druk over onrecht in de samenleving en willen daar iets aan doen. De *framing* is dus zeer belangrijk voor hoe professionals jongeren benaderen en wat ze denken dat de mogelijkheden zijn. Daarom geeft het boek een checklist voor professionals om na te gaan met welke vooringenomenheid ze jongeren bejegenen.

1. Is er genoeg vertrouwen? Ben jij betrouwbaar?
2. Ben jij alert genoeg?
3. Beschouw jij jongeren als gelijkwaardig?
4. Sta jij aan de kant van de jongeren?
5. Ben je je bewust van je eigen bevoorrechte positie?
6. Ervaar jij zelf je werk als een safe space?

In het aan de slag gaan met jongeren wordt politiseren als een specifieke benadering gezien. Het is het publiek maken van een kwestie waarin mensen onrecht wordt aangedaan. Het doel is om machtsverhoudingen te beïnvloeden in het voordeel van degenen die benadeeld worden.

Daartoe zijn vier hoofdstrategieën beschikbaar: Bewustmaking, De kwestie zichtbaar maken, Verandering eisen, en Zelf verandering realiseren. Betrokkenen kunnen er dus ook voor kiezen om niet te politiseren. Het is niet voor alle kwesties zaligmakend. Soms is de ‘tijd niet rijp’ of kan het nadelen vergroten om publiek te gaan met een kwestie. Als voorbeeld geven ze de kwetsbare positie van vluchtelingen die niet over benodigde documenten beschikken en bij openlijke, publieke activiteiten door overheidsinstanties ontdekt en gedetineerd kunnen worden.

Het boek bevat ook Nederlandse voorbeelden uit Zaandam en Amsterdam Zuidoost, waarbij jongeren, ondersteund door professionals, opkomen voor hun belangen en onterechte stigma’s bestrijden.

3.4 Speelruimte in diverse domeinen

Verbindingskracht, verbindingsmacht en *working consensus*

Het boek ‘Speelruimte voor identiteit’ (Sieckelinck & Kaulingfreks, 2022) distilleert uit een reeks praktijken in Nederland en Vlaanderen hoe verschillende typen agency ruimte krijgen. We sluiten dit hoofdstuk af met bevindingen uit dat boek omdat het ons de weg wijst en helpt zien hoe we verder kunnen leren en onderzoeken.

Het boek documenteert contexten en manieren waarop jongeren in Nederland en Vlaanderen werken aan veerkrachtige identiteitsvorming. Het gaat daarbij vooral om jongeren die vervreemding, uitsluiting ervaren en terecht komen in dynamieken van marginalisering, polarisatie, en extremisme. Voor onze doelen is van belang hoe jongeren ruimte krijgen en nemen om te leiden, vorm te geven, om te beslissen binnen die initiatieven. In de beschreven initiatieven komen de buurt, de stad, de school, het theaterpodium, het jongerencentrum en de sportzaal aan de orde. In iedere context hebben de betrokken beroepskrachten manieren om jongeren te betrekken, te verleiden, uit te dagen, te sturen, aandacht en ruimte te geven.

De auteurs komen tot vier leidende principes waar professionals mee werken:

- Een affirmatieve kijk op identiteit. Vanuit een positieve en inclusieve benadering werken met jongeren aan hun ontwikkeling, niet vanuit hun problemen of ‘probleemgedrag.’
- Een restrictieve kijk op ondermijnd gedrag. Begeleiders tolereren gedrag van jongeren dat bijdraagt aan onveiligheid en negativiteit niet. Vrijwel alles mag besproken worden maar de bejegening mag niet ten koste gaan van anderen.
- Een interactieve kijk op het ontwerpen van de toekomst. Beroepskrachten werken vanuit kaders, maar gaan daar flexibel mee om in de praktijk. Ze nemen beleving en leefwereld van jongeren serieus, en kunnen daar in mee gaan, als dat helpt om tot een

gedeeld perspectief en plan te komen. Jongeren zijn niet slechts 'doelgroep van interventies en methodieken', maar ook brongroep voor oplossingen (p. 167).

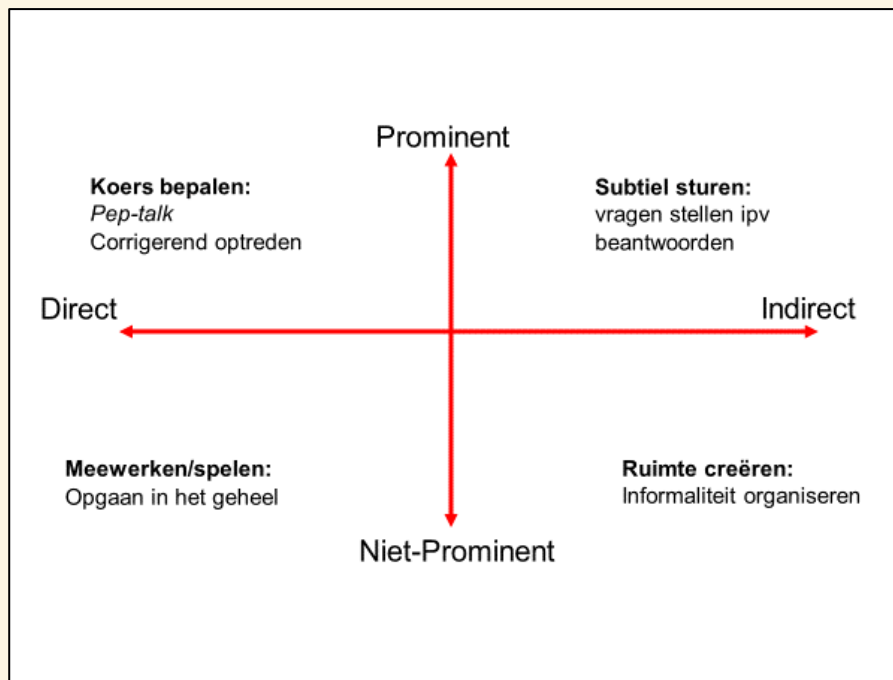
- Een gelaagde kijk op belangenbehartiging. Begeleiders komen op voor het welzijn van individuen en groepen jongeren, maar ze zetten zich ook in voor sociale verandering. Daarvoor moeten ze soms partners en andere actoren in de samenleving aanspreken.

Via deze principes werken jeugdprofessionals aan verbindingskracht en verbindingsmacht. Verbindingskracht begint met een vertrouwensrelatie en werkt aan gelijkwaardige relaties met jongeren. Ze worden serieus genomen en zijn partners in het creëren van de wereld waarin ze leven. Verbindingsmacht is het opkomen 'voor de collectieve belangen van groepen jongeren die gemarginaliseerd dreigen te raken, vanuit gedegen inzicht in hun leef- en belevingswereld' (p. 177). Naast kunnen meedoen gaat het om 'voldoende collectieve invloed en politieke inspraak [...] om mede de inrichting van de maatschappij te helpen bepalen'.

De dynamiek en het proces hiervan is allerm minst eenvoudig. In de literatuur wordt gesproken over improvisatievermogens, het opereren in spanningen en dilemma's, het kunnen omgaan met onoverzichtelijkheid en onvoorspelbaarheid. De rijtjes kenmerken van arrangementen en betreffende professionals die we in dit hoofdstuk aandacht geven, zijn dan ook geen vastomlijnde of definitieve eigenschappen. Ze krijgen steeds betekenis in relatie tot concrete contexten, en de jeugdprofessionals en jongeren zijn de centrale actoren in het betekenisgeven.

Het doet denken aan de 'pedagogische modulaties' die de pedagoog Peter Cloos en zijn collega's ontwaarden in het jongerenwerk (Cloos et al., 2009). Marcel Spierts (2014) legt hun analyse als volgt uit. Jongerenwerkers bieden een meerwaarde door een 'andere onder gelijken' te zijn. 'Zulke jongerenwerkers doen – als 'gelijke' – mee met activiteiten van jongeren. Tegelijkertijd proberen ze geloofwaardig te maken dat ze zich als een 'andere' (volwassene) opstellen. Zulke jongerenwerkers gebruiken de informele manier van omgaan, het ogenschijnlijk 'vriendschappelijke optreden', om hun pedagogische, educatieve of sociaal-culturele doelen te realiseren' (Spierts, 2014, p. 221). Dit is niet vanzelfsprekend en jongerenwerkers vervallen nogal eens in het vooral meegaan met jongeren en de straatcultuur, of juist uitgaan van eigen meer mainstream waarden en normen, waarmee ze aansluiting met jongeren missen, en ook niet echt tot confrontatie en gezamenlijk leren komen.

Er zijn zeker ook jongerenwerkers die de moeite, spanning en het leerproces wel aangaan. Sebastian Abdallah maakte een overzicht van hoe jeugdprofessionals verschillende type 'interactierituelen' aangaan. Daarbij nemen ze verschillende posities in die hij langs assen van prominentie en directheid legt. Zo wordt duidelijk dat ruimte geven aan jongeren lang niet alleen loslaten en achterover zitten impliceert. Agency arrangeren is een samenspel waarbij begeleiders en deelnemers steeds met elkaar zoeken naar een 'voorlopige modus' (*working consensus*, Spierts, 2014, p. 221) om met elkaar verder te kunnen. Vandaar dat het uitgangspunt van ons onderzoek is dat agency arrangeren gaat over 'speelruimte voor changemaking.'

Positie van de begeleider in groepsrituelen
 Uit: Abdallah, 2016, p. 170 en 2017, p. 231

Vorbij het jongerenwerk

De methodische benaderingen Talentgericht werken, Youth Organizing en Politisering laten zien dat er enige ervaring en analyse is op het gebied van agency arrangeren met jongeren. Zoals gesteld, lijken dit vooral voorbeelden in de 'vrijere' settings van het jongerenwerk die anders zijn dan de meer dwingende kaders van het onderwijs en de hulpverlening. Toch bieden deze praktijken en analyses belangrijke aanknopingspunten voor alle praktijken met jeugdige deelnemers. Want ook binnen 'gedwongen' kaders is het op gang brengen van veiligheid, vertrouwen, motivatie, gezamenlijkheid en actie een kwestie van een beroep doen op/inspelen op gedeelde beleving, behoeften en belangen. De kunst zou dan zijn binnen zo'n kader met elkaar een mate van vrijheid, en zeker vrijwillig ingestemde deelname, te creëren.

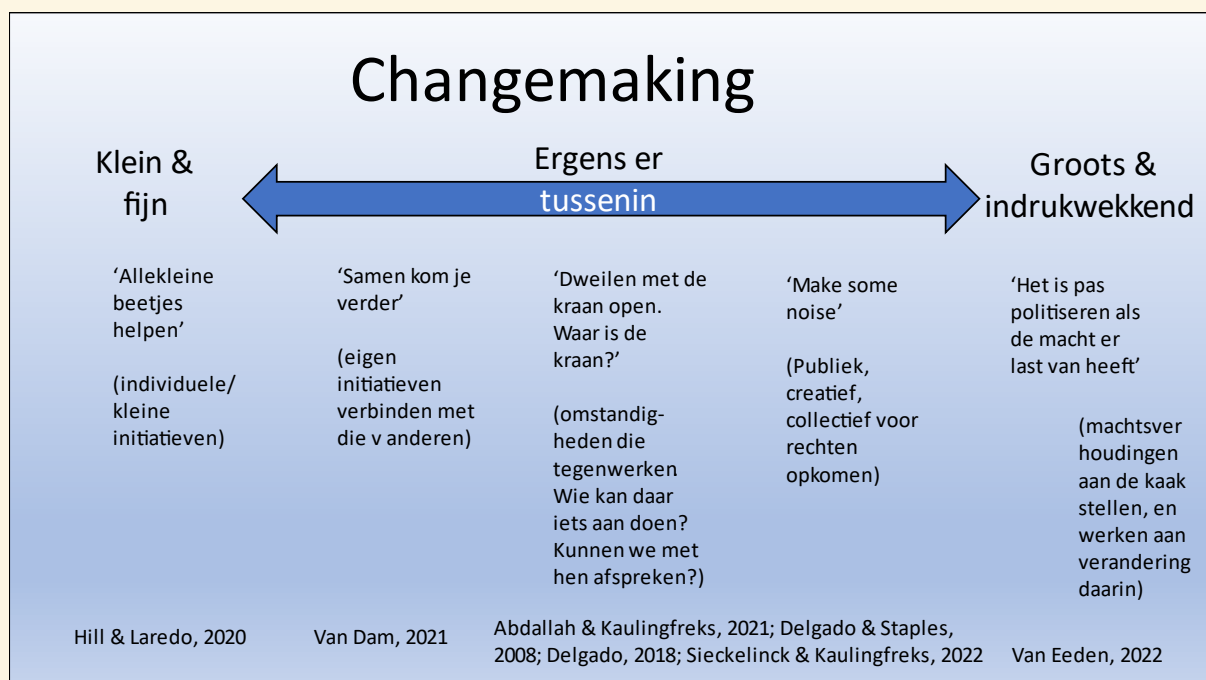
Daarnaast zijn er ook in het onderwijs ervaringen met het ruimte geven voor de stem van leerlingen (Rose & Shevlin, 2004). In Nederland zijn innovatieve onderwijsvormen als Democratische scholen en Agora-scholen daar (heel verschillende) voorbeelden van. Onder de noemer 'student voice' worden leerlingen ook in meer regulier onderwijs actief betrokken bij het ontwerpen van onderwijs, vaak met als doel dat leerlingen meer gemotiveerd raken voor het leren op school (Bron et al., 2018). Onderzoek naar 'dialogisch onderwijs' (Rajala et al., 2016) laat echter zien dat er ook een spanning is tussen enerzijds het ideaal van dialoog om de stem en agency van jongeren tot expressie te doen komen, en anderzijds de behoefte van docenten aan orde en leerlingen die werken volgens de instructie. Protest van leerlingen kan worden gezien als verstoring van het educatieve proces of juist als belangrijk leermoment. Vianna & Stetsenko (2011) laten zien hoe deze spanning ook in hulpverleningssettings zoals een semi-gesloten woongroep speelt.

Het werk van de pedagoog en onderwijsfilosoof Gert Biesta is een theoretische inspiratiebron voor het denken over ruimte voor de stem van jongeren in het onderwijs. Hij benoemt een spanning tussen twee functies van het onderwijs. Subjectificatie (ook wel persoonsvorming) staat volgens Biesta (2012) voor "het autonoom, onafhankelijk worden van het individu" (Biesta, 2012, p.30). Subjectificatie wordt door Biesta besproken als een van de

drie doelen van onderwijs, met kwalificatie en socialisatie als de twee andere doelen. Hij benadrukt dat subjectificatie kan leiden tot het spelen van een rol in verandering van of afzetten tegen bestaande structuren. Hiermee kan subjectificatie in spanning staan met de socialiserende functie van onderwijs die volgens Biesta juist staat voor het inpassen van individuen in de samenleving met zijn al bestaande ordes en het bijbrengen van algemeen geldende normen en waarden.

4 Changemaking ondersteunen

De tweede helft van 3.3 en 3.4 maken duidelijk hoe structurele en transformatieve perspectieven op agency een sterke nadruk leggen op bewustzijn van ongelijkheid en sociale actie. Daarom vereisen ze andere of aanvullende elementen in arrangementen die agency bevorderen. Vanuit een structureel en transformatief perspectief, helpen school, jongerenwerk en hulpverlening jongeren functioneren in en aanpassen aan de samenleving (getting by en getting out). Echter, uitsluitend harder werken of beter hun best doen zal jongeren niet altijd verder helpen. Er zijn maatschappelijke blokkades. Daarom passen hier arrangementen die ook het systeem bevragen. Naast het stem geven aan jongeren, creëren ze nog explicieter ruimte voor changemaking – het positief veranderen van hun omgeving en de samenleving (Van Bouchaute et al., 2022; Delgado & Staples, 2008) en ondersteunen ze jongeren/communities in hun activisme. Aansluitend bij de dimensie persoonlijk – politiek (Lister, 2004), en bij het spectrum van perspectieven op agency van individueel naar transformatief, typeren we initiatieven met/voor jongeren op een schaal die hieronder wordt weergegeven. Deze nemen we mee in het kijkkader van dit onderzoek.

Het is voor zowel jongeren als begeleidende/pedagogische professionals vaak best een opgave om de eigen micropraktijken te relateren aan macroverhalen over onrecht in de samenleving. Het is een vaardigheid die ontwikkeld kan worden. Er is groeiende aandacht voor een 'middengebied' waarin betrokkenen kunnen opereren om de twee met elkaar te verbinden. Dat is belangrijk omdat we anders dreigen te vervallen in conservatisme, waarbij aanpassing aan de samenleving centraal staat, of juist in kritiek op maatschappelijke misstanden zonder dat dit handelingsmogelijkheden oplevert voor concrete situaties (Krumer-Nevo, 2020).

Een derde benadering stelt naast maatschappijkritiek ook zelfreflexiviteit en dus aandacht voor de eigen rol en bijdrage. En al eerder genoemd, het relationele karakter tussen professional en deelnemers waarbij ze samen tot analyse en actie komen. Daarbij is het belangrijk dat ze steeds verbanden leggen tussen initiatieven die ze nemen en een groter ideaal dat ze nastreven. Dit wordt 'radical incrementalism' genoemd (Schram, 2015; Timor-Shlevin et al., 2023). Er is een verschil met kleine acties die klein blijven. De 'kleine beetjes' helpen niet alleen in het moment maar dragen bij aan iets voorbij dat moment. Vragen die belangrijk zijn om het 'radicaal' te houden, zijn: 1) Werken we aan een proces dat nieuwe machtsdynamieken vormgeeft? 2) Opent het proces mogelijkheden voor andere en meer maatschappijkritische initiatieven? En 3) Maakt het proces gebruik van bestaande systemen ten gunste van gemarginaliseerde groepen?

Het is 'incrementeel' omdat het ervoor kiest binnen de bestaande orde te opereren, en ook bereid is om met huidige machthebbers samen te werken. Het is radicaal omdat het op den duur wel een andere orde, structuur en mogelijkheden nastreeft.

We onderzoeken 'arrangeren' en nemen mee...

Zoals gesteld, zien we de individuele, relationele, contextuele en transformatieve perspectieven op agency als verbonden met elkaar. We denken dat arrangementen die jongeren uitnodigen en uitdagen om speelruimte in te nemen van alle perspectieven iets in huis zullen hebben. Sommige perspectieven zullen latenter of manifester aanwezig zijn. Het is ons doel om te onderzoeken hoe concrete domeinoverstijgende arrangementen voor/met jongeren bijdragen aan verschillende verschijningsvormen van agency. We willen daarbij meer te weten komen over wat bijdraagt aan structurele en transformatieve agency omdat dat perspectief nog het minst uitgewerkt is in Nederland, en omdat maatschappelijke ontwikkelingen, en het welzijn en de positie van jongeren baat hebben bij een benadering die jongeren meer als partner en medeontwerper van de samenleving ziet en behandelt. We willen te weten komen wat beroepskrachten in dat opzicht bewust of onbewust al doen, wat klein en bescheiden gebeurt en wat daarvan uitgewerkt/uitgebouwd kan worden, wat misschien nog niet gebeurt maar wel goed kan bijdragen. We nemen daarbij de inbreng van professionals en jongeren als uitgangspunt, en kijken daarnaar vanuit de inzichten uit deze literatuurstudie die een perspectief bieden op agency arrangeren in dienst van changemaking.

5 Literatuur

- Abdallah, S. (2017). *Struggles for success. Youth work rituals in Amsterdam and Beirut*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Abdallah, S. & Kaulingfreks, F. (2021). Breekijzers en botte bijlen. Culturele expressie in het jongerenwerk, op hún voowaarden. In R. de Brabander, F. Kaulingfreks & M. Ham (Red.), *Sociaal weerwerk. Maatschappelijke betrokkenheid in zorg en welzijn* (pp. 151-171). Amsterdam: Van Genneep.
- Abdallah, S., Kooijmans, M., & Sonneveld, J. (2016). *Talentgericht werken met kwetsbare jongeren. Ontwikkelwerk, erkenningswerk, verbindingswerk*. Bussum: Coutinho.
- Abdallah, S., Ponzoni, E., & Prins, J. (2022). Luisteren naar de verhalen van jongeren in tussenposities. Geraadpleegd van Sociale Vraagstukken website: <https://www.socialevraagstukken.nl/luisteren-naar-de-verhalen-van-jongeren-in-tussenposities/>
- Adam, B., Groves, C. (2007). *Future matters: Action, knowledge, ethics*. Boston, MA: Brill.
- Awad, S., Manders, W., Metz, J., Todorovic, D., & Sonneveld, J. (2018). *Methodiekbekrijving Youth Organizing*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam, Lectoraat Youth Spot.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (2006). Toward a psychology of human agency. *Perspectives on Psychological Science*, 1(2), 164-180. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6916.2006.00011.x>
- Biesta, G. (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten*. Boom Lemma uitgevers: Den Haag.
- Biesta, G., & Tedder, M. (2007). Agency and learning in the lifecourse: Towards an ecological perspective. *Studies in the Education of Adults*, 39(2), 132-149.
- Boomkens, C. (2020). *Supporting vulnerable girls in shaping their lives: towards a substantiated method for girls work*. Tilburg University, Tranzo.
- Boomkens, C., & Metz, J. (2015). *Meidenwerk, waarom en hoe werkt het? Theoretisch verklaringmodel*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Bron, J., Emerson, N., & Kákonyi, L. (2018). Diverse student voice approaches across Europe. *European Journal of Education*, 53, 310-324.
- Cavazzoni, F., Fiorini, A. & Veronese, G. (2022). How do we assess how agentic we are? A literature review of existing instruments to evaluate and measure individuals' agency. *Soc Indic Res* 159, 1125-1153. <https://doi.org/10.1007/s11205-021-02791-8>
- Charteris, J., & Smardon, D. (2018). A typology of agency in new generation learning environments: emerging relational, ecological and new material considerations. *Pedagogy, Culture & Society*, 26(1), 51-68. <https://doi.org/10.1080/14681366.2017.1345975>
- Cloos, P., Königeter, S., Müller, B., & Thole, W. (2009). *Die Pädagogik der Kinder- und Jugendarbeit. 2. Auflage [De pedagogiek van kinder- en jongerenwerk. Tweede druk]*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften / GWV Fachverlage GmbH.
- Collins, R. (2004). *Interaction Ritual Chains*. Princeton: Princeton University Press.
- Corney, T., Cooper, T., Shier, H., & Williamson, H. (2022). Youth participation: Adulthood, human rights and professional youth work. *Children & Society*, 36(4), 677-690. doi: <https://doi.org/10.1111/chso.12526>
- Delgado, M. (2017). *Urban friendships and community youth practice*. New York: Oxford University Press.
- Delgado, M. (2018). *Music, song, dance, and theatre. Broadway meets social justice youth community practice*. New York: Oxford University Press.
- Delgado, M., & Staples, L. (2008). *Youth-led community organizing. Theory and action*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- de Winter, M. (2011). *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding. Vanachter de voordeur naar democratie en verbinding*. Amsterdam: SWP.
- Eteläpelto, A., Vähäsantanen, K., Hökkä, P., & Paloniemi, S. (2013). What is agency? Conceptualizing professional agency at work. *Educational Research Review*, 10, 45-65. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2013.05.001>
- Freire, P. (1968). *Pedagogy of the oppressed*. New York: Continuum.

- Geertsema, H., & Spierts, M. (2019). *De kleur van sociaal werk. Doelen, waarden, mensbeeld*. Amsterdam: Van Genneep.
- Ghorashi, H., de Boer, M. & ten Holder, F. (2018). Unexpected agency on the threshold: Asylum seekers narrating from an asylum seeker centre. *Current Sociology*, 66(3), 373-391.
- Gonzalez, M., Kokozos, M., Byrd, C., & McKee, K. (2020). Critical Positive Youth Development: A Framework for Centering Critical Consciousness. *Journal of Youth Development*, 15(6), 24-43. doi: 10.5195/jyd.2020.859
- Healy, D. (2014). Exploring the Role of Agency, Coping and Imagination in the Construction of a New Self. *The British Journal of Criminology*, 54(5), 873-891.
- Hill, D., & Laredo, E. (2020). The personal is political: reframing individual acts of kindness as social solidarity in social work practice. *European journal of social work*, 23(6), 969-979. doi: 10.1080/13691457.2020.1805587
- Holland, D., Lachicotte, W. J., Skinner, D., & Cain, C. (1998). *Identity and agency in cultural worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Holzkamp, K. (1985). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt/Main: Campus-Verlag.
- Jary, D., & Jary, J. (2000). *Collins dictionary of sociology. Third edition*. Glasgow: HarperCollins.
- Kaulingfreks, F. (2017). *Straatpolitiek. Op zoek naar nieuw engagement*. Amsterdam: Boom.
- Kooijmans, M. (2016). *Talent van de straat. Hoe je jongeren kunt verleiden uit de criminaliteit te blijven*. Amsterdam: Van Genneep.
- Krumer-Nevo, M. (2020). *Radical hope. Poverty-aware practice for social work*. Bristol: Policy Press.
- Kunneman, H. (2015). *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme. Vijfde druk*. Amsterdam: SWP.
- Honwana, A. (2014). 'Waithood': Youth Transitions and Social Change. In D. Foeken, T. Dietz, L. de Haan & L. Johnson (Eds.), *Development and Equity. An Interdisciplinary Exploration by Ten Scholars from Africa, Asia and Latin America* (pp. 28-40). Boston: Brill.
- International Youth Foundation (z.d.) International Youth Foundation. Geraadpleegd op: <https://iyfglobal.org/>
- Lister, R. (2004). *Poverty*. Cambridge: Polity
- Lister, R. (2015). 'To count for nothing': Poverty beyond the statistics. *Journal of the British Academy*, 3, 139-166. <https://doi.org/10.5871/bacad/9780197265987.003.0005>
- McLaughlin, M. W., Irby, M. A., & Langman, J. (1994). *Urban sanctuaries. Neighborhood organizations in the lives and futures of inner-city youth*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Muijen, H., Lengelle, R., Meijers, F. & Wardekker, W. (2018) The role of imagination in emergent career agency. *Australian Journal of Career Development*, 27(2), 88-98. <https://doi.org/10.1177/1038416218777832>
- Nieuwelink, H. (2023). *Bevorderen van veerkrachtige democratische gezindheid: een pleidooi voor het versterken van burgerschapsonderwijs*. Hogeschool van Amsterdam.
- Rajala, A., Kumpulainen, K., Rainio, A., Hilppö, J., & Lipponen, L. (2016). Dealing with the contradiction of agency and control during dialogic teaching. *Learning Culture and Social Interaction*. doi: 10.1016/j.lcsi.2016.02.005
- Rappaport, J. (1987). Terms of empowerment/exemplars of prevention: toward a theory for community psychology. *Am. J. Commun. Psychol*, pp. 121-148.
- Robbesom, D. (2017). *Werken aan trage vragen: de woorden van Harry Kunneman*. Leusden: ISVW.
- Rose, R., & Shevlin, M. (2004). Encouraging voices: listening to young people who have been marginalised. *Support for learning*, 19(4), 155-161. doi: <https://doi.org/10.1111/j.0268-2141.2004.00341.x>
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychol. Monogr.* 80, 1-28. <https://doi.org/10.1037/h0092976>
- Sammino, A. (2022). Transformative agency as warping: how collectives accomplish chance amidst uncertainty. *Pedagogy, Culture & Society*, 30(1), 9-33. <https://doi.org/10.1080/14681366.2020.1805493>
- Schram, S. (2015). *The return of ordinary capitalism: neoliberalism, precarity, occupy*: Oxford University Press.
- Schön, D. A. (1983). *The reflective practitioner. How professionals think in action*. London: Ashgate.

- SCP (2023). *Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal. Verschil in Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Sennett, R. (2008). *The craftsman*. New Haven: Yale University Press.
- Sieckelinck, S., & Kaulingfreks, F. (2022). *Speelruimte voor identiteit. Samenwerken aan veerkrachtige identiteitsvorming van jongeren*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Singerman, D. (2007). The Economic Imperatives of Marriage Emerging Practices and Identities Among Youth in the Middle East *Middle East Youth Initiative Working Paper No. 6*. S.l.: SSRN.
- Spierts, M. (2014). *De stille krachten van de verzorgingsstaat. Geschiedenis en toekomst van sociaal-culturele professionals*. Amsterdam: Van Genneep.
- Spierts, M., Sprinkhuizen, A., Scholte, M., Hoijtink, M., de Jonge, E., & van Doorn, L. (Red.). (2017). *De brede basis van het sociaal werk. Grondslagen, methoden en praktijken*. Bussum: Coutinho.
- Steele, C. M. (1988). The psychology of self-affirmation: Sustaining the integrity of the self. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 21, pp. 261-302). New York: Academic Press.
- Stetsenko, A. (2019). Radical-Transformative Agency: Continuities and Contrasts With Relational Agency and Implications for Education. *Frontiers in Education*, 4(148), 1-13. <https://doi.org/10.3389/feduc.2019.00148>
- Stephens, W. (2021). *Arranging resilience. The role of social actors in preventing violent extremism*. The Hague: Eleven.
- Sukarieh, M., & Tannock, S. (2015). *Youth rising? The politics of youth in the global economy*. New York; London: Routledge.
- Ten Dam, G., & Volman, M. (2003). A life jacket or an art of living. Inequality in social competence education. *Curriculum Inquiry*, 33, 117-137.
- Timor-Shlevin, S., Hermans, K., & Roose, R. (2023). In Search of Social justice-informed Services: A Research Agenda for the Study of Resistance to Neo-managerialism. *BRITISH JOURNAL OF SOCIAL WORK*, 53, 23-39.
- Van Bouchaute, B., Görgöz, R., & Cristiaensen, P. (2022). *Get up stand up. Jongeren op de bres tegen onrecht*. Antwerpen: Arteveldehogeschool.
- Van Dam, S. (2021). Ik participeer dus ik ben: Ubuntu in sociaal werk. In P. Raeymaeckers, J. Gradener, S. Van Dam, S. Botman, K. Driessens, J. Boxstaens & M. Tirions (Red.), *Denken over sociaal werk. Samenleving, rechtvaardigheid en praktijk* (pp. 253-280). Leuven: Acco.
- van Eeden, J. (2022). Onrecht verhelpen door het aan te kaarten. Geraadpleegd van Sociale Vraagstukken website: <https://www.socialevraagstukken.nl/onrecht-verhelpen-door-het-aan-te-kaarten/>
- Vianna, E., & Stetsenko, A. (2011). Connecting Learning and Identity Development through a Transformative Activist Stance: Application in Adolescent Development in a Child Welfare Program. *Human Development*, 54(5), 313-338.
- White, R., & Wyn, J. (1998). Youth agency and social context. *Journal of Sociology*, 34(3), 314-327.
- Whyte, J., Comi, A., & Mosca, L. (2022). Making futures that matter: Future making, online working and organizing remotely. *Organization Theory*, 3(1). Geraadpleegd van SSRN website: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1087433
doi:10.1177/26317877211069138
- YouthPower (z.d.). Youth Power. Learning and evaluation. Geraadpleegd van <https://www.youthpower.org/positive-youth-development-pyd-framework>.